

Рација у Шајкашкој

Након пуча 27. марта 1941. године, мађарски Генералштаб појачао је припреме за напад на Југославију. Мађарски државни врх, је сматрао да је Југославија престала да постоји 10. априла 1941. године када је проглашена тзв. „Независна Држава Хрватске”, због чега је противно међународном праву и уговорним обавезама које је имао према Београду, наредио напад, у ноћи између 10. и 11. априла. Следећег јутра, три корпуса Треће армије, са око 80.000 војника започела су освајање Бачке. Шајкашку је запосела Прва моторизована бригада из Брзог корпуса. Власт је преузела Војна управа, док су немачки „фолксдојчери” и мађарски „немзетери”, као пета колона, масовну вршили саботаже и потпомагали напредовање непријатељске војске.

Приликом запоседања Бачке, мађарска војска је убила преко 3.500 људи, а преко 10.000 су били изложени свирепој тортури. Међу првим одлукама окупатора била је наредба о протеривању свих лица који су се населили у Шајкашкој после 30. октобра 1918. године.

Овом Акцијом окупатора, негде преко 2.500 лица је протерано из Шајкашке. На опустела имања у мају је започело насељавање мађарских породица из Буковине, Молдавије и Босне. Мађарска држава је од поседа који су отети Србима и Јеврејима формирала фонд који је првенствено са намером да омогући привредно јачање оног становништва које је потпомагало увођење непријатељске власти.

Сматрајући Бачку мађарском територијом, војне власти су вршиле мобилизацију одговарајућих годишта на одслужењу војног рока, а резервисте у радне јединице (мункаше). Срби су се показали као изузетно непоуздани војници. Стога је затражено од Генералштаба да буду упућивани не у редовне, него у посебне радне јединице под посебном контролом, јер су „стигли извештаји из многих места” да су прожети „југословенским шовинизмом и бољшевичким идејама”. У извештају Команде V сегединског корпуса стоји да ће Срби првом приликом оружје окренути „против нас а не против непријатеља”. Било је и посебних кажњеничких радних јединица састављених од политичких осуђеника који су на Источном фронту чистиле минска поља. Било је и редовних радних јединица од мобилисаних старијих годишта. Те јединице (мункаше) употребљаване су за рад у пољопривреди, фабрикама, на рашчишћавању рушевина од бомбардовања, а на Источном фронту за копање ровова и транспортне радове. Брутална политика окупациног режима није успела да сломи дух и вољу Шајкаша за борбу за слободу. Људи су се одметали у ритове, организујући се у војне чете. Окупатор их је час звао четницима, час партизанима.

Током последња три месеца 1941. године судови у Бачкој, одржали су низ процеса по кратком поступку са бројним смртним пресудама. У ери бруталног разрачунавања са снагама НОП-а у последњем кварталу 1941, извештаји са терена упућени надлежнима у Будимпешту попримали су све алармантнији карактер, мада за то нису имали стварног разлога. Тако шеф капетаније у Новом Саду Ђ. Зомбори упозорава своје претпостављене да се са сигурношћу могу очекивати нове акције. На такав закључак га, вели, упућује „осветољубиви карактер српског народа”, који ће, свакако, акцијама реаговати на масовна хапшења и суђења. Поред молбе за увођење низа превентивних мера у граду, повећање броја полицијских детектива, изградњу масовне мреже система повереника и доушника државне безбедности и др., Зомбори предлаже спровођење опсежне рације у целом рејону Дунава и Тисе. На ове алармантне сигнале са терена будимпештанска централна управа се

није оглушила, па је тако на самом крају октобра 1941. године (28–31. октобра) представник Политичког одељења Главне капетаније у Будимпешти боравио у Новом Врбасу и Новом Саду, са задатком да проучи национално питање као и проблеме из области јавне безбедности. Осмог новембра 1941. Политичко одељење Главне капетаније поднело је исцрпан извештај министру унутрашњих послова о резултатима ове мисије. Између осталог као једна од мера за спречавање инцидената предложена је обимна акција рације на терену јужне Бачке и Новог Сада.

У извођењу Рације окупатор је користио све расположиве војне и полицијске снаге и органе цивилних власти. Неколико недеља раније, 16. децембра 1941. године, Мађарски парламент је изгласао противно међународном праву „Закон о поновном прикључења освојених јужних територија мађарској круни”, што значи да је читава Бачка постала саставни део Мађарске, чиме је употреба војске у Рацији била апсолутно нелегална. Колико је ова акција била неоправдана најбоље сведочи и одлука Покрајински комитет Комунистичке партије за Војводину од 17. децембра о привременом обустављању свих акција до 1. јануара 1942. године. У осталом да ли је у опште било могуће извођење било каквих озбиљнијих операција против окупатора у условима општег слома покрета отпора као и чињеница да је устанак требао да избије на равничарском простору и то у зимским условима?

Другог јануара 1942. године капетанија мађарске краљевске полиције у Новом Саду послала је циркулар бр. 187/1941. поджупану Бачбодрошке жупаније, Мађарској кр. контрашпијунажи у Новом Саду, испостави мађарског кр. жандармеријског истражног одељења у Суботици и великом жупану града Новог Сада. Циркулар, под насловом „Поверљиви извештаји у вези са српским православним божићним празницима”, састављен је на основу једног поверљивог шпијунског извештаја од 8 до 10. децембра 1941. године, у коме је регистрована наводна изјава једног сељака из Марадика у Срему, датау Новом Саду: „Чекајте Мађари и Немци, до српског Божића потећи ће ваша крв”. Неколико дана доцније поверљиви доушник чуо је сличан разговор двојице људи, од којих је један био, наводно, јеврејског изгледа. Пошто упозорава на скори датум православног Божића и обичаје Срба да, за време тог празника, приређују пуцњаву и лумповања, циркулар скреће пажњу на могућност постојања везе између сељака из Марадика и поменуте двојице, и то у смислу постојања неке организације. Из Бачко-бодрошке жупаније циркулар је упућен српским начелницима, а ови су га даље проследили општинама.

Причу о масовном устанку у Бачкој, који је требало да букне на српски Божић, дакле 7. јануара 1942, на свој начин потврђују и већ навођена два окупаторска документа. Први је настао 25. фебруара и сачињен је на основу изјава чланова мађарске владе. Иако се тада већ увелико знао датум сукоба између окупаторских снага и бораца Шајкашког партизанског одреда -4. јануар, они износе да је једна група устаника из Баната прешла у Бачку 7. јануара итд. Дакле, они се, уз измишљени податак о преласку устаника из околине Великог Бечкерека у простор северно од Титела у Бачку, користе предвиђеним датумом наводног устанка, а не датумом стварног сукоба.

Велики жупан Новог Сада је нешто еластичнији, па окупљеним Србима Новог Сада, 17. јануара 1942, је напоменуо да је очекивана побуна букнула три дана раније (4.1) од планираног датума (7.1) захваљујући појачаној контроли власти.

Наравно, при свему, не треба посебно наглашавати да и једни и други свесно игноришу чињеницу да се 4. јануара није радило о дизању побуне, још мање устанка широких размера, већ о случајном сукобу који су окупатори наметнули припадницима Шајкашког партизанског одреда

У народу су се све брже шириле узнемирујуће вести. Тако је Евица Гавриловић из Чуруга, враћајући се 3. јануара 1942. из посете породици Ђуре Паунића, саопштила својим укућанима како је код ових била једна Мађарица и рекла: „Ако ко од Срба о Божићу запали свећу, она ће му поклонити печено прасе”.

У сукобу са Шајкашким, слабо наоружаним партизанским одредом (свега 17 пушака и 20 бомби) 4. јануара 1942. године у околини Жабља на Пустајићевом салашу, бројније мађарске снаге релативно брзо су га разбиле и нанеле му велике губитке. Истог дана, четвртог јануара 1942. године долази до састанка, између министра унутрашњих послова Керстеш Фишер Ференца, министра народне одбране Барта Кароља и начелника мађарског генералштаба генерал-пуковника Ференца Сомбатхељи, на ком је закључено да се спроведе рација у Шајкашкој.

При спровођењу Рације је планирана одмазда према цивилном становништву, а њено извршење поверено је команданту Пете армије са седиштем у Сегедину, генералу Фекете Халми-Цајднер Ференцу. Он је тим поводом издао посебна упутства трупама одређеним за извршење Рације. У једном од његових наређења пише: *У матицу умрлих, погинулих и несталих особа треба као околност смрти навести израз убијен током оружаног комунистичког сукоба. Овај поступак је потребан, да би се на основу њега могао покренути поступак ради одузимања имовине.*

Начелник Генералштаба је после примања извештаја о сукобима код Жабља покренуо предвиђени оперативни план. За команданта акције је поставио генерала Ференца Фекетхалмија Цајднера, а овај је за команданта операцијског одреда пуковника Ласла Деака.

Страх од најављеног наводног српског устанка за Божић, добио је код мађарског становништва Шајкашке још више на реалности и уверљивости. Четвртог јануара, истога дана када је дошло до сукоба, део мађарског становништво Чуруга и Жабља, али и осталих шајкашких места, чувши да се воде „огорчене борбе са добро наоружаним“ партизанским бандитима, одмах је било наоружано, а формиран су и одбори који су имали задатак да се обрачунају са нелојалним и незахвалним Србима. Истог дана, у Чуругу је ухапшено, убијено и под лед бачено 25 највиђенијих Срба и Јевреја који су по оцени Одбора за рацију имали најнепосреднију везу са оружаним устанком. Првог дана под удар рације дошао је и сам Жабља као средско средиште.

Већ 5. јануара 1942. године мађарске војне власти извршиле су значајнију концентрацију својих снага у Новом Саду и Шајкашкој. Тако је команда 15 пешадијске бригаде на челу са Јожефом Грашијем, генералштабним пуковником, премештена из Сомбора у Нови Сад, док је наредбом начелника Генералштаба Ференца Сомбатхељи батаљон Двадесетог пука распоређен у околину Жабља како би војска могла успешније да интервенише и брже доспе у главна „гнезда харања четника и комуниста“ и са њима се одлучно обрачуна. За главнокомандујућег у рацији одређен је, не случајно, Ференц Фекетхалми-Цајднер, командант Петог домобранског корпуса, а за главног оперативца пуковник Ласло Деак, командант Деветог пешадијског пука. Фекетхалми-Цајднер, неоспорно немачки човек и високи мађарски официр, имао је задатак да спроведе рацију,

тј. унапред испланирану акцију десрбизације, али и да отпочне радикалније решавање јеврејског питања, не само на овим просторима, већ и у читавој Мађарској.

Ференц Сомбатхељи је 5. јануара увео јединствену команду за све оружане снаге, преузимајући вођство над жандармеријом и полицијом. Оваквим мерама се прибегавало само у изузетним случајевима. Ова акција је сматрана ратном операцијом, па су извештаји са терена у Бачкој подношени у истој форми као и они са Источног фронта. То доказује да је са свим дешавањима у Шајкашкој морао бити упознат сâм државни врх, на челу са адмиралом Хортијем.

Власти су у рацији ангажовале око две хиљаде војника и жандарма, поред наоружаног локалног становништва. Центар за руковођење рацијом у Шајкашкој био је у Жабљу где су се већ 5. јануара окупили, поред Ласла Деака и Гезе Баториа, команданта жандармеријских снага, Ференц Фоти, опуномоћеник Друге Д подгрупе мађарског Генералштаба за вођење истраге против комуниста у Јужним крајевима, али и највиши представници цивилне власти: велики жупан Бач-Бодрошке жупаније Лео Деак и поджупан Ерне Бајшаи.

Део мађарског локалног становништво, охрабрено све већом концентрацијом мађарских војника и жандармеријских снага, устремило се на незаштићено православно становништво, али и на Јевреје, те је наредних дана уследио прави масакр. Посебно је под удар дошао жабаљски срез и сам Жабаљ као среско седиште, али и Чуруг и места Тителског среза. Готово сви виђенији Срби и Јевреји ових места страдали су јер су имали снажног утицаја на локално становништво. Међу првима су страдали, учитељи, лекари, бивши југословенски страначки прваци, али и занатлије, трговци и виђенији српски и јеврејски домаћини, који са народноослободилачким покретом нису имали готово никакве везе. Међу жртвама рације нашао се и изванредан број чланова породица и родбине погинулих и ухапшених бораца Шајкашког партизанског одреда и оних за које се знало да су били борци, или су се налазили у бекству.

У самој Шајкашкој масовна хапшења и убиства су трајала од 4. до 19. јануара. Свуда је претходило ширење алармантних вести, формирање одбора од стране, чији је један од основних задатака био састављање или комплетирање спискова са именима неповерљивих Срба, издавање од стране цивилних власти наредби о забрани напуштања кућа, задржавања и кретања по улицама, затварању и застирању прозора, престанку рада јавних локала, забрани звоњења и богослужења за време православних божићних празника као и наредних дана после Божића, смењивање свих Срба чиновника, представника и општинских часника. Све наредбе, издаване су између 4. и 6. јануара, упућене су у општине од стране среског начелника жабаљског среза Беле Вуковарија. По његовом одобрењу, а касније уз сагласност брахијалне команде, наоружана су поверљива цивилна лица која су се од првог дана укључила у рацију. Тако су та лица, као на пример у Чуругу као и неким другим местима, још пре доласка оружаних снага извршила блокаду места и отпочела са хапшењем, односно убијањем недужних грађана.

Независно од поменутих акција цивила, по доласку оружаних снага приступило би се блокади села. Мешовите жандармеријско-војничке патроле, уз суделовање поверљивих грађана као добрих познавалаца локалних прилика и људи, на основу споменутих спискова о сумњивим лицима, још чешће ван њих, под изговором легитимисања хапсиле су становнике без обзира на пол и старост, одводиле их у разне општинске просторије, тамо их затварали и мучили и убијали.

Готово сви виђенији Срби и Јевреји ових места страдали су јер су имали снажног утицаја на локално становништво. Међу првима су страдали свештеници, учитељи, лекари, бивши југословенски страначки прваци, али и занатлије, трговци и виђенији српски и јеврејски домаћини, који са народнослободилачким покретом нису имали готово никакве везе. Међу жртвама рације нашао се и изванредан број чланова породица и родбине погинулих и ухапшених бораца Шајкашког партизанског одреда и оних за које се знало да су били борци, или су се налазили у бекству.

Локални органи мађарске власти често су упозоравали да су вође отпора према мађарској власти православни свештеници. Зато није случајно да су од свештених лица у рацији страдали: Милош Катић, Чедомир Еремић и Георгије Живанов, жабаљски пароси, Бранко Вакаћац и Павле Костић, чурушки свештеници, Анђелко Грбић протојереј из Ђурђево са супругом Олгом, Георгије Парабуђки, протонамесник из Титела, Светозар Влашкалић, протопрезвитер мошорински и Јован Виславски, свештеник госпођиначки. Приликом извођења ове бруталне акције животе су изгубили и Душан Влашкалић, богослов, Војин Љубичић, калуђер и Стеван Маславар, богослов из Чуруга.

Иста ситуација се поновила у Новом Саду где су у тродневном масакру животе изгубили Миливој Поповић, протојереј, члан Црквеног суда Епархије бачке, Владислав Јанкулов, протојереј, архијерејски намесник, Стеван Иванчевић, протојереј, Вељко Зуцајић, јереј, професор богословије у Сремским Карловцима и Александар Ерделјан Ђакон при Саборном храму у Новом Саду.

Шајкашка села остала су готово без и једне јеврејске породице које су највећим бројем биле трговачке, али су и многе богате српске породице после злостављања убијене и бачене под лед Тисе, а њихова имовина немилосрдно опљачкана.

У Чуругу је због наводне побуне затвореника у једном житном магазину, на ухапшене је отворена митраљеска ватра. Одмах потом иста ситуација се збила и у другом магазину. Истовремено поубијани су затвореници у општини. Тешко је да ће икада бити утврђен тачан број убијених у Шајкашкој, најнижи могући број износи преко 2000 душа.

Поједина Шајкашка места нису доживела страшан покољ. У жабаљском срезу од рације су поштеђени само Надаљ, док су у Тителском срезу то били Каћ, Будисаву и оба Ковиља. У појединим местима као на пример Надаљу, Каћу, Горњем и Доњем Ковиљу забележени су случајеви где су се представници локалних цивилних власти супроставили извођењу Рације мада у архивској грађи нису пронађене наредбе које би указивале да је Рација у тим местима од највиших власти планирана.

Након завршетка рата, рука правде је стигла поједине учеснике и организаторе рације у Шајкашкој, „Војни суд 3. југословенске армије у Новом Саду је 1. новембра 1945. осудио на смрт вешањем Гезу Баторија и др Јожефа Кењекија а на смрт стрељањем др Леа Деака, Милана Л. Поповића, Ђулу Крамера и Ђулу Зомборија.

Пресудом Врховног суда Војводине 31. X 1946. на смрт су осуђени Ференц Фекетехалми-Цајднер (јавно вешање у Жабљу), Јожеф Граши и Мартон Зелди (јавно вешаније у Новом Саду), Ференц Сомбатхељи, Лајош Гал, Ерне Бајшаи, Миклош Нађ, Ференц Бајор и Пал Перепатић (стрељање).

Нови Сад, 5. јануара 2021.

Петар Ђурђевић